

**ДО ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ
ІНОЗЕМНИХ МОВ У ЗМІСТІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У контексті сучасних суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень в освітній політиці України визначилися дві домінуючі тенденції: з одного боку, відродження національної самосвідомості, української культури і мови, з другого – спрямованість на інтеграцію у світове та європейське співтовариство. І перше, і друге спонукає до оволодіння іноземними мовами, що дасть можливість осмислити історико-культурні особливості та традиції українського народу, відновити спадкоємність культур, виявити та освоїти те спільне й цінне, що властиве кожній національній культурі.

З метою розробки нових, ефективніших засобів та методів іншомовної освіти та розв'язання завдань забезпечення якісного оволодіння іноземними мовами учнями середніх навчальних закладів важливо звернутися до історії вітчизняної освітньої теорії і практики, насамперед щодо обґрунтування включення іноземних мов до змісту шкільної освіти, відстеження пріоритетів у їх вивченні, аналізу організації навчання, форм і методів такої діяльності, що дасть змогу уникнути визнаних недоліків, простежити динаміку розвитку освітнього напрямку, визначити ефективні шляхи навчання іноземних мов у шкільній освіті сьогодні.

Історіографічний аналіз літератури, в якій висвітлюються проблеми, що стосуються історії викладання іноземних мов, дав змогу встановити, що серед російських і українських вчених, які в різний час, починаючи з другої половини ХІХ ст., розглядали процес запровадження й поширення іноземних мов (стародавніх – класичних і нових – західноєвропейських) та методики їх навчання на тлі історії розвитку різних типів середніх навчальних закладів, заслуговують праці: І. Альошинцева, Є. Варона, Г. Веделя, І. Глівенка, О. Логінової, О. Миролубова, П. Нея, С. Петруніна, В. Раушенбаха, І. Рахманова, С. Рождественського та ін. У добу незалежності України такими є дослідження Н. Борисової, А. Долапчі, О. Місечко, І. Мозгової.

Окрему групу розвідок становлять кандидатські дисертації українських дослідників, у яких безпосередньо висвітлюється історія становлення організаційних засад, змісту й форм підготовки вчителя іноземної мови, особливості діяльності навчальних закладів цього профілю, а саме: Н. Борисова «Теоретичні й методичні засади навчання іноземних мов у школах України (1917–1933 рр.)» (2004); А. Долапчі

«Теорія і практика навчання іноземних мов як складової змісту гімназичної освіти другої половини ХІХ – початку ХХ століття» (2008); О. Місечко «Формування системи професійної підготовки вчителя іноземної мови в педагогічних навчальних закладах України (1900–1964 рр.)» (2011). З російських авторів доречно згадати працю О. Миролубова «История отечественной методики обучения иностранным языкам» (2002), де ця проблема побіжно окреслена; дисертації Л. Никшикової «Историко-педагогические основы преподавания иностранных языков в России XIX – начала XX ст.» (2007) та М. Ветчиной «Теория и практика иноязычного образования в отечественной педагогике второй половины XIX – начала XX века» (2009).

Мета статті – здійснити історико-педагогічний огляд проблеми викладання іноземних мов у змісті середньої освіти в умовах суспільних перетворень другої половини ХІХ століття.

Протягом століть одна з європейських мов займала домінуючу роль, що пояснюється, насамперед, економічними та історичними умовами розвитку цивілізації. У римську епоху такою «головною» мовою була грецька, потім майже 15 століть це місце посідала латинська мова, методика викладання якої в подальшому справила великий вплив на методику викладання європейських мов. Роль грецької та латинської мов не послаблювалася також і в період середньовіччя, про що свідчать літературні пам'ятки того часу. Спочатку грецька, а потім латинська мови були тими основними іноземними мовами, яких навчали і в приватній, і в державній школі. Проте жодна з іноземних мов на протязі усієї історії розвитку культури країн Європи не відігравала такої визначної ролі, як латинська [4].

Лише з розвитком національних мов у Західній Європі латинська мова втрачає свою домінуючу роль, залишаючись в загальноосвітній системі навчання на довгий час. На території України інтерес до «нових» іноземних мов з'являється у ХVІІІ ст., за часів правління Петра І, що пов'язано з необхідністю підготовки фахівців, які володіли б мовами сусідніх країн.

Латинська мова хоча і втрачає поступово своє практичне значення, проте довгий час зберігає провідну позицію як один із основних загальноосвітніх предметів у середній школі. Методи, які застосовувалися під час навчання латинської мови справили значний вплив на методику викладання нових мов і повсюдно використовувалися у школах кінця ХVІІІ і в першій половині ХІХ століття.

Аналіз історії поширення іноземних мов на українських землях у ХVІІІ–ХІХ ст., що входило до складу Російської імперії, дає змогу стверджувати, що організаційні основи їх вивчення набули з часу заснування Міністерства народної освіти (1802) і розбудови централізованої системи державних навчальних закладів початкового,

середнього і вищого ступенів. Відтак гімназії стали єдиними шкільними закладами, де здійснювалося обов'язкове вивчення іноземних мов, зокрема стародавніх – латинської та грецької.

Соціально-економічні перетворення суттєво вплинули на розвиток і становлення гімназійної освіти. Зокрема, початок другої половини XIX ст. позначився гарячими дискусіями і в освітянських колах, і серед громадськості з приводу того, якого напрямку слід надати середній загальноосвітній школі – *класичного чи реального*. При цьому погляди суспільства схрестилися на іноземних мовах як на вагомому освітньому чинникові. Адепти класичної освіти, займаючи сторону формальної освіти, обстоювали значення стародавніх мов як єдиного можливого способу розвитку розумових сил учнів і зміцнення моральних ідеалів, як фундаменту освіченості і школи у всіх культурних народів. Вони вважали виховання на основі класичних мов важливим з тієї причини, що ці мови «привчають з самих малих років до занять вдумливих і через читання великих стародавніх письменників направляють уми юнаків до високого і витонченого; а разом з тим ... відволікають від суєтного читання непотрібних і шкідливих книг» [1, с. 181].

Прихильники реального напрямку в розвитку середньої освіти, відстоюючи позиції матеріальної освіти, наголошували, що виховний потенціал освіти залежить не тільки від її змісту, але й від професійних умінь викладачів. Наполягаючи на необхідності зміщення акцентів з вивчення стародавніх мов на природничі науки і нові мови, вони зауважували, що ці мови «здійснюватимуть не менший освітній вплив, аніж стародавні, на мислення й інші здібності ... юнацтва, якщо викладання їх доручене буде ... людям, що поєднують з університетською вченою освіченістю педагогічну» [1, с. 222]. Окрім освітніх і виховних можливостей, за новими мовами визнавалася ще й можливість наближення школи до практичних потреб життя. Особливо з огляду на те, що розвиток промисловості, розширення торгівлі на інтенсифікація міждержавних економічних зв'язків вимагало знання нових мов як засобу порозуміння з іншими народами.

Як спробу примирити обидві сторони можна оцінити зініційований у 1860 р. Вченим комітетом головного управління училищ перегляд чинного статуту гімназій і училищ і підготовку проекту нового, який передбачав наявність трьох типів гімназій: двох типів класичних з обов'язковими двома стародавніми мовами (латиною і грецькою) і однією (латиною), а також реальних гімназій, де замість стародавніх мов вивчалися дві нові мови (німецька і французька). У такий спосіб робився крок у напрямі *диференціації змісту загальної освіти* й спеціалізації навчального процесу в гімназіях різних типів.

Затверджений після трьох редакцій новий «Статут гімназій і прогімназій» (1864) фактично запровадив «принцип дуалізму» в системі

середньої освіти, який допускав співіснування суто класичних і реальних гімназій, «з більшим розвитком у цих останніх нових мов і наук, вивчення яких так настирливо вимагалось духом часу» [8, с. 437].

Отже, у викладанні іноземних мов з 60-х років XIX ст. відкрилася нова сторінка, яка відзначалася значним *зростанням уваги як до стародавніх, так і до нових мов* як одного з найважливіших компонентів загальної освіти, з одного боку, і як вимоги нових соціально-економічних реалій часу, з другого.

Водночас друга половина XIX ст. позначилася *зростанням інтересу до нових мов* як з боку суспільства, так і з боку лінгвістів-науковців, які зосередили свою увагу на порівнянні фактів мови в процесі її історичного розвитку, дослідженні морфології і фонетики: мова все більше сприймається як живий і різноманітний організм. Саме у цей час лінгвісти буквально «відкрили» для себе живе мовлення з його своєрідною вимовою, яка не вкладалася в традиційні буквені формули. Це, в свою чергу, дало поштовх розробці нових методичних ідей у навчанні «живих» західноєвропейських мов, які виходили за рамки норм, нав'язаних способом викладання латинської мови.

Водночас навколо реальних гімназій точилися гострі дискусії стосовно змісту освіти, їх місця у державній освітній системі по відношенню до закладів класичної освіти. У 1869 р. були внесені зміни до Статуту 1864 р.: «Гімназіям і прогімназіям з класичним курсом присвоюється просто назва гімназій і прогімназій; реальні ж гімназії повинні одержати особливий статут і особливу назву» [8, с. 518]. Тобто реальні гімназії як такі пропонувалося ліквідувати, а замість них створити реальні училища.

Крім того, пропонувалося навчальний курс реальних училищ у різних місцевостях пристосовувати до потреб місцевої промисловості. Зміст навчання мав охоплювати загальноосвітні й спеціальні предмети з метою застосування їх у практиці життя. Із предметів загальноосвітніх особливого розвитку набувають математичні науки, російська мова, нові мови.

Класична освіта спрямовувалася на всебічний розвиток людини незалежно від майбутньої професії і практичної діяльності. Її здобували в гімназіях для того, щоб продовжувати навчання в університетах. У такий спосіб, готувалася інтелектуальна еліта держави. Відповідно класичну освіту розглядали як «фільтр» на шляху різночинної молоді в університеті.

У цьому контексті реальна освіта мала другорядне значення, яка в нових умовах здійснювала підготовку освічених працівників промисловості та сільського господарства. Класична освіта сприяла збереженню станової політики держави в сфері освіти. Діти непривілейованих станів не мали можливості засвоїти стародавні мови, що було серйозною перешкодою для вступу в університети.

Зміст гімназійної освіти реалізовувався через навчальні плани, аналіз яких дає можливість усвідомити суть державної політики у галузі освіти. Навчальний план гімназій передбачав вивчення стародавніх мов: у гімназіях з двома мовами на вивчення латини відводилося 34 тижневих год., грецької мови – 24; у гімназіях з однією мовою латинська вивчалася 39 год. Це було передумовою можливості вступу випускників у вищу школу – університет.

У реальних гімназіях стародавні мови не викладалися. У них більше уваги приділялося математиці (25 тижневих год.), історії (23 год.), фізиці і космографії (9 годин), а також новим мовам (22 год. – французька, 24 год. – німецька).

Згідно зі Статутом (§ 40) у реальних гімназіях викладали: а) в однаковому обсязі з класичними: 1) Закон Божий, 2) російську мову з церковнослов'янською та словесність, 3) історію, 4) географію і 5) чистописання; б) в більшому обсязі в порівняння з класичними: 6) математику, 7) природничу історію з приєднаною до неї хімією, 8 і 9) фізику і космографію, 10 і 11) німецьку і французьку мови (обидві обов'язково) і 12) малювання та креслення; в) взагалі не викладалися: латинська і грецька мови.

Навчальний план реальних гімназій значно відрізнявся від навчального плану класичних гімназій і не тільки тим, що в ньому не було стародавніх мов, але й тим, яке становище займали в ньому інші предмети, що викладалися в обох гімназіях. У навчальному плані реальної гімназії значно більше відводилося часу на природознавство (в класичних гімназіях воно було зведено майже до нуля), значно збільшено час на фізику, креслення і малювання.

Порівнявши плани реальних і класичних гімназій, бачимо, що основна різниця полягає в тому, що в класичних гімназіях вивчалися стародавні мови, і зовсім не вивчалася природознавство і хімія; в реальних досить ґрунтовно вивчалися природознавство, хімія, дві нових мови і жодної стародавньої.

Разом з тим в середовищі педагогічної громадськості не вщухала критика реальної освіти, зокрема мова йшла і про необхідність вивчення нових мов. На думку опонентів, саме така освіта сприяє «розщепленню» моральних основ підростаючого покоління на відміну від класичної, де важливим засобом виховання вважалися стародавні мови; мовляв, саме вони сприяють формуванню загальнолюдських моральних якостей.

З цього приводу П. Панін у відповідь на заяву міністра освіти Д. Толстого про те, що питання між стародавніми мовами і всіляким іншим способом навчання є питанням між моральним і матеріальним напрямом навчання і виховання, а отже стосується всього суспільства, зазначив: «Якщо ця думка справедлива, то яким же чином уряди європейських країн підтримують такі загальноосвітні навчальні заклади, які можуть приносити

велику моральну шкоду суспільству і народу. Благодатний чи шкідливий вплив навчання залежить від способів його, від достоїнств чи недоліків учителя. Поганий учитель стародавніх мов легко може виробити в учневі відразу до усякого серйозного навчання, а прекрасний викладач природознавства скористається ним, щоб розвинути в дітях увагу, спостережливість, здатність порівнювати і спостерігати. Цікаво, що матеріалістичне вчення ніколи не досягало такого розповсюдження і таких крайніх меж повного заперечення релігії і всіх вічних моральних основ сімейно-суспільного і державного життя, як протягом минулого століття, особливо під час французької революції: а школа в той час була лише одна – класична» [1, с. 295].

Згодом, 30 липня 1871 р. царем був затверджений «Устав гімназий и прогимназий ведомства Министерства Народного просвещения» [8, с. 525]. Згідно з цим документом класична гімназія залишилася основним типом загальноосвітнього і всестанового середнього навчального закладу, що надає молоді загальну освіту і разом з тим підготовку для вступу до університету та в інші вищі спеціальні училища.

15 травня 1872 р. цар видав указ «О преобразовании реальных гимназий в реальные училища», яким затвердив Статут реальних училищ і дозволив міністру народної освіти перетворити на основі означеного Статуту реальні гімназії в реальні училища з початку 1872–73 року.

Проаналізувавши новий навчальний план реальних училищ, помітимо, що значно зменшено кількість уроків, наприклад з історії, природничої історії, географії, що не відповідає ні середній, ні нижчій школі.

Такий слабкий загальноосвітній зміст програми реальної школи, звичайно, не міг скласти конкуренцію з програмі класичної гімназії, що і входило в плани графа Д. Толстого, який цією реформою цілком досягав бажаної мети – зберегти тільки один шлях до університету через класичну гімназію і закрити туди доступ випускникам реальних училищ. Зрозуміло, що з такий рівень підготовки випускників реальних училищ не давав їм можливості вступати у вищі навчальні заклади.

Кінець XIX століття позначився неоднозначними підходами до реформування системи середньої освіти, які визначали соціально-економічні умови розвитку країни. Протягом 80–90-х років не вщухали дискусії навколо класичного чи реального спрямування в освіті.

За проектом Статуту реальних училищ (1901) останні набували загальноосвітнього характеру шляхом наближення їх до класичних гімназій з допущенням реалістів на фізико-математичний і медичний факультети університетів. Програми нижчих класів реальних училищ і гімназій уподібнювалися, що полегшувало перехід із одного навчального закладу до іншого, і давало змогу відкривати в маленьких містах загальні гімназії.

Водночас міністерською комісією було запроваджено однакові програми навчання в перших трьох класах і гімназій, і реальних училищ. Важливим кроком було допущення учнів реальних училищ, які не вивчали латинської мови, вступати фізико-математичний факультет університетів. Завдяки новому проекту реформування був припинений поділ предметів на основні і другорядні. Ці та інші нові підходи в реорганізації середньої школи мали прогресивний характер і сприяли створенню єдиної загальноосвітньої школи.

1 січня 1908 р. міністром народної освіти було призначено професора грецької філології О. Шварца. З його ініціативи був підготовлений проект «О гимназиях и подготовительных училищах», який після тривалої попередньої роботи, був винесений на розгляд Державної ради 12 липня 1910 року.

Згідно з новим проектом насамперед встановлювався принцип єдиної школи. Середня загальноосвітня школа повинна була мати одну назву – «гімназія», що вказувало на єдність завдань усіх середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Реальні училища як окремий тип школи втрачав значення, і ті, хто закінчував реальні училища, мали право на вступ до університету. Завдання середньої школи – підготувати «юнаків з достатньо розвиненою волею, що володіють енергією морально вихованих, усвідомлюють свій обов'язок перед вітчизною, що набули навичок вдумливо ставитись до майбутнього завдання (мети) і прагнути до дослідження явищ на основі засвоєних ними знань і методів» [2, с. 54–56].

У новому проекті окрема увага приділялася вивченню нових мов та природничих наук. На жаль, в суспільстві мало вірили в результативність цієї реформи. Як і багато інших, цей проект був поданий до III Державної думи, але так і не був розглянутий.

Із призначенням на посаду міністра народної освіти П. Ігнат'єва розпочалося активне реформування середньої освіти. 23 квітня 1915 р. на нараді обговорювалося питання про можливість реформування середньої школи.

Після відповідної дискусії учасники наради визнали за доцільне розгалуження гімназій на два основних цикли: гуманітарних і природничих наук. Гарячими були дискусії стосовно типу середньої школи, якою їй бути – класичною чи реальною. Підводячи підсумки дискусії, П. Ігнат'єв зазначив, що висловлені думки свідчать, що в середній школі треба надати перевагу вивченню не класичних мов, а рідної мови. Поряд з цим визнавалася за необхідне викладання гуманітарних і природничих наук, а також вивчення нових мов.

За результатами роботи комісії міністерства було прийнято проект положення про гімназії, відповідно до якого реальні училища скасовувалися і запроваджувалася двоступенева єдина гімназія. Проте з різних причин затвердити і реалізувати Положення не вдалося.

24 квітня 1917 р. вийшла постанова Тимчасового уряду «О гимназиях и реальных училищах для совместного обучения детей обоего пола», а 28 квітня цього ж року і реальні училища, як і гімназії реорганізувалися в 4-класні реальні училища. 17 червня 1917 р. була оприлюднена наступна постанова Тимчасового уряду – «О преобразовании восьмиклассных и семиклассных гимназий и реальных училищ», якою Міністерству надавалося право засновувати державним коштом 4-класні реальні училища, до першого класу яких приймалися діти, що закінчили курс вищих навчальних училищ. Проте в 1917 р. після жовтневого перевороту реальні училища були взагалі ліквідовані.

На основі проведеного наукового пошуку встановлено, що в закладах реальної освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. у навчанні іноземних мов використовувались словесні, наочні та практичні методи. У навчанні мов активно використовувалися пояснювальне читання, різноманітні усні й письмові вправи на переклад, переписування з книг, пояснювальні диктанти, заучування віршів та уривків з прози напам'ять і записування їх з пам'яті в класі, практичні вправи у використанні різноманітних граматичних та лексичних форм, граматичні вправи тощо.

Отже, в другій половині XIX – на початку XX ст. виокремилася два напрями в середній освіті: класична та реальна. При цьому погляди суспільства схрестилися на іноземних мовах як на вагомому освітньому чинникові. Адепти класичної освіти, займаючи сторону формальної освіти, обстоювали значення стародавніх мов як єдиного можливого способу розвитку розумових сил учнів і зміцнення моральних ідеалів, як фундаменту освіченості і школи у всіх культурних народів. Прихильники реального напрямку в розвитку середньої освіти наголошували на необхідності зміщення акцентів з вивчення стародавніх мов на природничі науки та нові мови. В цьому контексті подальшого розвитку потребують дослідження теоретичних і практичних засад проблеми навчання іноземних мов у змісті реальної освіти у другій половині XIX – на початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1 Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX в.) / И. Алешинцев. – СПб. : Изд. Богданова, 1912. – 352 с.
 - 2 Краткий исторический обзор хода работ по реформе средней школы Министерства Народного Просвещения с 1871 г. – Петроград, 1915. – 154 с.
 - 3 Мижувев П. Цель преподавания новых языков в средне-учебных заведениях и желательная постановка их / П. Мижувев // Русская школа. – 1890. – декабрь.
 - 4 Миролубов А. А. История отечественной методики обучения
-

- иностранным языкам / А. А. Миролубов. – М., 2002. – 448 с.
- 5 Недлер Г. Н. О классном преподавании иностранных языков / Г. Н. Недлер. – Петербург, 1879.
- 6 Никшикова Л. Ю. Историко-педагогические основы преподавания иностранных языков в России XIX – начала XX вв. : дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Никшикова Лана Юрьевна. – Нижний Новгород, 2007. – 217 с.
- 7 Орбинский Р. В. О преподавании иностранных языков / Р. В. Орбинский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1861. – Февраль.
- 8 Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб. : Изд-е Министерства народного просвещения, 1902.
- 9 Ушинский К. Д. Родное слово / К. Д. Ушинский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1861. – № V. – С. 73–95.